

NAVOIY MUSAMMATLARIDA TAJNIS SAN'ATI

Urganch davlat universiteti

Adabiyotshunoslik: o'zbek adabiyoti

yo'nalishi 2-bosqich magistranti

Hamrayeva Matluba

Annotatsiya: Hozirgi kunda ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning hayoti va ijodi to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Navoiyning ijodida she'riy janrlarning deyarli barcha turlari mukammallik cho'qqisiga chiqqan. Ushbu maqolada Alisher Navoiy musammatlaridagi lafziy san'atning keng tarqalgan turlaridan bo'lgan tajnis san'ati va uning turlari tasnif qilinadi.

Kalit so'zlar: musammat, tajnis, tajnisi tomm, tajnisi zoid, tajnisi xatti, tajnisi muzori'

Ma'lumki, musammat arabcha so'zdan olingan bo'lib, "ipga o'tkazilgan marvarid" degan ma'noni bildiradi. Musammat deganda, musallas, murabba, muxammas, musaddas, musabba, musamman, mustasne, muashshar shakllarining umumiy nomi anglashiladi. Musammat she'r bandlarining baytdan tashqari turlarini anglatuvchi umumiy atama hisoblanadi. Manbalarda ilk musammatlar yaratgan shoirlar sifatida Manuchehri Damgoniy (vaf. 1040) va Qatron Tabriziy (XI asr o'rtalari) nomlari tilga olinadi. Keyinchalik esa Lomeiy Gurgoniy, Abdulvose, Hoja Imodi Faqeh, Azhariy kabi shoirlar she'riyatida ham musammatlarning go'zal namunalarini yuzaga keladi. O'zbek mumtoz she'riyatida musammat yozish esa Hofiz Xorazmiy va Gadoiy ijodiyotidan boshlanadi. Shu bilan birga Navoiy ijodida ham musammat janrining mukammal ko'rinishlarini ko'rishimiz mumkin. "Favoyid ul kibar" devonidan shoirning o'z g'azallariga bog'langan ikki

muxammasi, Lutfiy g`azali oltilantirilgan bir musaddas va yana shoirning o`z g`azali sakkizlantirilgan bir musamman o`rin olgan. Demak, Navoiy hammasi bo`lib Mavlono Lutfiy g`azallariga uch muxammas va ikki musaddas va bir musamman bog`lagan. Navoiy o`z g`azallaridan ham ijodiy foydalanib, yangi lirik janrdagi asarlar yaratganligi haqida navoiyshunos A.Abdug`afurov o`z mulohazalarini shunday bayon etadi: "Xazoyin ul- maoniy"dagi qolgan o`n musammat Navoiyning o`z g`azallari asosida yaratilgan. Navoiy birinchi galda o`z zamonasida shuhrat qozongan g`azallarni muxammaslar holiga keltirgan ". **Fikrimizcha, Navoiy ushbu g`azallarda ifodalangan ma`no-mazmunga o`z munosabatini, ehtiromini musammatlar orqali ifodalashni niyat qilgan. Ushbu ishda Alisher Navoiy ijodida uchraydigan musammat janri tarkibidagi tajnis badiiy san`ati namunalari bilan tanishamiz.**

Tajnis (yoki jinos) she`r misralarida shakli bir xil yoki bir-biriga yaqin, ammo ma`no jihatdan har xil bo`lgan ikki so`zni keltirib ular vositasida muayyan fikr, lavha yoki timsolni ta`sirchan ifodalash san`atidir. Mumtoz adabiyotda tajnis san`atiga asoslangan she`riy janr ham mavjud bo`lib, bu janr tuyuq deb nomlanishi ko`pchilikka ma`lum. Anvar Hojiahmedov "Mumtoz badiiyat malohati" kitobida tajnisning quyidagi turlarini keltirib o`tadi:

1. Tajnisi tomm
2. Tajnisi murakkab
3. Tajnisi zoyid
4. Tajnisi noqis
5. Tajnisi muzori'
6. Tajnisi aks
7. Tajnisi mukarrar
8. Tajnisi xatti.

Tajnislar soʻzlarning shaklan bir xilligi yoxud yaqinligiga koʻra ikki turlidir. Ikki soʻz ham unli, ham undoshlari jihatidan bir-biriga toʻla mos tushsa, tajnisi tomm, yaʼni toʻliq tajnis deb yuritiladi. Bunga Navoiydan quyidagi baytni misol qilib koʻrsatishimiz mumkin:

*Ochgʻoch ul yuz shuʼlasin mahzun koʻngul topmay omon,
Bor edi ul shuʼlani koʻrmak hamon, kuymak hamon,
Sahv edi sendin vafo qilmoq tamanno men hamon,
Boʻlmagʻay erdi koʻzum oʻtlugʻ yuzing koʻrgan zamon,
Ishqing oʻti shuʼlasi koʻnglumda paydo koshki.*

Ushbu bandda “hamon” soʻzi tajnisi tomni hosil qilgan .Chunki mumtoz adabiyotda birinchi misrada takror kelgan hamon –hamon soʻzi “ xuddi” yuklamasi oʻrnida keladi, yaʼni oʻxshash demoqchi. Ikkinchi misradagi maʼnosi esa biz bilgan “haligacha” maʼnosida kelgan . Yaʼni “Maʼshuqa yuzini ochgach koʻngil omonlik topmadi. U shuʼlani koʻrish kuyish bilan barobar. Men haligacha sendan vafo qilishingni istar edim. Lekin koʻzim yuzingni koʻrgan paytda unday boʻlmadi. Qaniydi ishqing oʻti koʻnglimda paydo boʻlsa.”

Tajnis qoʻllangan baytdagi ikki soʻz oʻxshashlik, yaqinlik boʻlgani holda maʼlum farqlarga ega boʻlsa, bunda tajnisning boshqa turlari hosil boʻladi.

Navoiy musammatlarida biz ana shunday maʼlum bir jihatlari bilan farqlanuvchi tajnislarni uchratishimiz mumkin. Bulardan biri tajnisi zoyid (orttirilgan tajnis)dir. Bu xil tajnislarda shaklan oʻzaro yaqin soʻzlarning birida bir-ikki harf ortiqcha boʻladi, shu harflar tushirib qoldirilsa, soʻzning qolgan qismi ikkinchi soʻzga har jihatdan mos tushib, tajnisi tom hosil qilishi mumkin. Navoiy musammatlarida tajnisning aynan shu shaklini koʻp uchratamiz. Masalan:

Rashkdin har dam yaqindur bagʻrim erib oqqali ,

Yuzingga mashshotavu koʻzgusi mundoq yoqqali,

Zulfunga mashg`ul erur mashshota zavar toqqali,

Men yiroqdin jon berurmen toqatim yo`q boqqali,

Yuzi qattiq ko`zgukim bo`lmish jamoling hamdami.

Baytdagi “oqqali” , “yoqqali”, so`zlari tajnisi zoyidni hosil qilgan. “Yoqqali”, so`zidagi birinchi harfni olib tashlasak, birinchi misradagi oqqali so`zi bilan shakldoshlik yuzaga kelgan. Lirik qahramon yorning pardozi unga yoqqanligi, ya`ni yarashganligi uchun rashkdan erib oqadi, rashki yanada kuchayadi demoqchi.

Yana bir bayt misolida ko`radigan bo`lsak:

Masnadi husn uzra tokim ko`rmisham ul shohni,

Tiyra aylabmen fig`ondin nilgun xirgohni,

Ey sabo, arz ayla nogah ko`rsang ul dilgohni,

Ko`ktadur har dam fig`onim ko`rgali sen mohni .

Da`vii mehringga tonuq tortadurman ohni.

Moh so`zi orqali ham yorni, ham oyni nazarda tutgan. Inson oyni ko`rgan paytda oh chekadi. Moh va oh mantiqan bog`liq. Bu so`zlar ham qofiyadoshlikni, ham tajnisi yuzaga keltiradi. Orttilgan tajnis, ya`ni tajnisi zoyidni ishlatganining asosiy sababi ham har safar yorni eslaganda dardi yanada ortadi. Navoiy shuning uchun ham aynan tajnisning bu turidan foydalangan bo`lsa ajab emas.

Tajnisi xatti “yozuv tajnisi” ma`nosini ifodalovchi bu san`at arab yozuvidagi so`zlarning nuqtalardan tashqari to`la mosligiga asoslanadi, ya`ni ikki so`z arab

yozuvida yozilganida nuqtalari jihatidagina farqlanadi. Masalan, Alisher Navoiyning

Sharbati yuhyil izom erni mayi nobindadur,

Surai “vashshams” tafsiri yuzi bobindadir,

Sharhi mozog`ulbasar nargislari xobindadur,

Laylatul me`rojning sharhi sochi tobindadur,

Qoba qavsayn ittihodi qoshi mehrobindadur.

Misralari bilan boshlanuvchi baytidagi “nobindadur” va “bobindadur” so`zlari birida nuqtaning yuqoriga, birida pastiga qo`yilishi bilan farq qiladi. Ana shunday so`zlarni baytda keltirish san`ati **xattiy tajnis** deb ataladi. Baytda tasavvufiy ma`noni yaqqol ko`rishimiz mumkin. Ishq sharobidan tatib ko`rgan inson uning ta`sirida sarxush. Hatto bu uning yuzida yaqqol aks etgan. Go`yoki “Shams” “Quyosh” surasining tafsiri kabi aniq va ravshandir, demoqchi.

Navoiy musammatlarida uchraydigan tajnisning yana bir turi bu tajnisi muzori`dir. Bu tajnis ham tajnisi zoyid kabi harflar farqi bilan kuzatiladi. Tajnisi zoyidda so`z boshidagi harflar farqlansa, tajnisi muzori`da harflardagi farq so`z o`rtasi va oxirida ham bo`lishi mumkin. Masalan:

Ko`rguzib yuz, ko`ngluma yuz ming jafomu qilmading!

Jism uyidin xasta jonimni jalomu qilmading!

Xotirimni ishq o`tig`a mubtalomu qilmading !

Ishq o`tidin qismatim dardu balomu qilmading!

Dudi birla xonumonimni qoromu qilmading!

Bu baytda “jafomu” va “jalomu” soʻzlari tajnisi muzori’ sanʼatini yuzaga keltirgan. Lirik qahramon agar yorning yuzini koʻrmasa, koʻngli ozor chekadi va yuz ming jafoga giriftor boʻladi. Hatto joni jism uyini-da tark etishi mumkin. Yor esa, bunday qilmadi: yuzini koʻrguzib, oshiqni yuz **ming jafoga giriftor qildi, jism uyidan shundogʻam xasta boʻlgan jonini ayirdi. Shuningdek, birinchi misrada “yuz” soʻzi turli oʻrinlarda 2 xil maʼnoda kelib, tajnisi tomm turini hosil qilgan. Bu esa shoirning yetuk soʻz ustasi, mahoratli ijodkor ekanining yana bir isbotidir.**

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, musammat janri namunalari Alisher Navoiyning yuksak badiiy mahoratini yana bir bor koʻrsatib beradi. Musammat janri namunalarida badiiy sanʼatlarni qoʻllash **esa shoirning ijodkorlik** qobiliyati yuksak ekanligidan dalolat beradi. Alisher Navoiy musammatlarida tajnisning bir necha turlarini qoʻllagan, ammo eng koʻp tajnisi tomm hamda tajnisi zoyiddan foydalangan. Bu ham boʻlsa ,Navoiyga xos boʻlgan tasavvufiy, badiiy maqsadning ifodasiga mosligida boʻlsa ajab emas. Bu holat mutafakkir shoirimiz, qolaversa, oʻzbek tilimizning gʻoyatda boyligi va goʻzallaigini, shuningdek nozik va teranligini yorqin hamda jonli lavhalarda ifodalashini koʻrsatib turibdi.